

V. Gospodarstvo in industrija

S tega područja hrani Pokrajinski arhiv le fond: Delamaris Izola 1893—1957

Fond obsega gradivo podjetij Arigoni in Ampelea, ki sta se po letu 1945 združili v enotno podjetje Delamaris. V fondu je ohranjeno naslednje gradivo: spisi 1893—1957, glavni dnevniki, evidenčne kartice 1932—1945, podatki o osebnih dohodkih delavcev 1933—1952 ter evidenca o ulovu rib 1941—1942.

VI. Zadruga

V fondu Zadruga za izgradnjo stanovanj v Kopru 1908—1949 je ohranjeno gradivo predvsem za novejšo obdobje in sicer od leta 1931 dalje: knjiga zapisnikov sej, knjiga članov delničarjev, razni spisi ter premoženjsko stanje zadruge.

Fond Ribiška zadruga Izola 1925—1943 obsega predvsem skladiščne knjige 1941—1943, kjer so navedeni podatki o ulovu rib za navedena leta, količina in vrsta ulovljenih rib.

VII. Družinski arhivi

Med družinskimi arhivi sta le dva fonda, ki vsebujeta gradivo med leti 1918—1943

fond De Belli 1435—1932, v njem se nahajajo med drugim karte solin v okolici Kopra v letih 1926—1928 ter fond Sabini; Grisoni, kjer je rokopisna kronika 1921—1946 ter podatki o proizvodnji vina in drugih kmetijskih proizvodov v letih 1913—1933.

Iz navedenega pregleda lahko povzamemo, da se v Pokrajinskem arhivu Koper ohranjeni in pomembni predvsem fond občin Koper in Izola, kjer je ohranjenega največ gradiva. Ko bodo ti dokončno urejeni, se bo moglo iz ohranjenega gradiva razabrati še precej podroben razvoj tega območja Istre med obema vojnama.

Dušan Zorec, Historijski arhiv, Rijeka

ARHIVSKA GRAĐA O ISTRI U HISTORIJSKOM ARHIVU RIJEKA

Od novije arhivske gradje o Istri koju pohranjuje Historijski arhiv u Rijeci nema sumnje da su najinteresantniji slijedeći arhivski fondovi: — Zemaljski sabor Istre — Kotarski kapetanat Volosko 1827—1918. sa Komesarijatom do 1923. i sa Podprefekturom do 1926. god., kao i fond Riječke prefektуре 1924—1945.

Ovi fondovi pod svojim nadležnostima pokrivaju ili cijelu Istru ili veći njezin dio, sadrže vrlo raznovrsnu i obilnu gradju.

Od spomenutih fondova dat ću u kratkim crtama historijat i Riječke prefekture.

KOTARSKI KAPETANAT VOLOSKO

Nakon dokinuća kotarskih povjereništava u Kastvu, Lovranu i Podgradu počinje radom 1. IX 1827. Kotarsko povjereništvo Volosko sa sjedištem u Voloskom. Kao njihov pravni nasljednik preuzima njihove registrature kao i registrature njihovih kotarskih sudova, tako da naš Historijski arhiv sa tog upravno-administrativnog područja posjeduje arhivsku gradju već od 1814. godine, i to prije Pariškog mira, odnosno iz vremena kada su ti krajevi spadali pod Riječku intendencu, kao i poslije, kad su spadali pod Riječki okružni kapetanat pa sve do 1825. godine.

Od te godine Kotarsko povjereništvo u Voloskom potpada pod sjedište Istarskog okružja u Pazinu, koji je ostao upravno sjedište za cijelu Istru sve do 1860. godine.

Carским patentom 26. II 1861. provedeno je novo političko uredjenje austrijskog carstva po kojem je Istra postala autonomna pokrajina — Markgrofovija Istra sa sjedištem u Poreču, dok je u upravnom pogledu podvrgnuta Namjesništvu u Trstu, koje je upravljalo cijelim Austrijskim primorjem i Goricom, Istrom i Trstom te s njegovim kotarom. Od tada Kastav nominalno i stvarno postaje sastavni dio Istre.

Pod Kotarsko poglavarstvo Volosko, odnosno kako se je kasnije zvalo Kotarski kapetanat spadale su slijedeće Općine: Veprinac, Brseč, Ilirska Bistrica, Podgrad, Jelišane, Knežak, Lovran, Mošćenice, Prem, Zagorje, Trnovo, Volosko-Opatija i Kastav. Ovaj za vrijeme talijanske dominacije u Istri, raspolovljen, sa svojih 16 poreskih općina pripada novoformiranoj, ad hoc, općini u Matuljama.

U ovom arhivskom fondu svakako je najinteresantnija ona arhivska gradja koja nam daje raznovrsne podatke o razvoju turizma. Tu se vidi ne samo izgradnja hotela i raskošnih vila na obalnom posaju, nego i sve ostalo što prati i unapređuje tu modernu granu privrede. Tu se nalazi dokumentacija o uredjenju ulica, parkova, pristaništa, male željeznice, elektrifikacije i kanalizacije; tu se vidi razvitak trgovine i industrije, tu se nalaze Zdravstveno kupališni pravilnici, Zdravstveno kupališni rajoni i gradjevni regulativi, zatim Zadruga hoteljera i ugostitelja, Zadruga fija-kerista, Tarife i pravilnici nosača, automobili-njihove evidencije i brojevi; pored ostaloga, razvija kulturni i zabavni život i održavaju se raznorodna sportska natjecanja, koja se sigurno mogu ubrojiti među prvim u ovom dijelu Evrope. Naravno, ne zaostaje ni turistička propaganda sa svojim prvijencem — zidnim novinama kao i modernim publikacijama.

Od starijih spisa vrijedno je spomenuti spise koji se odnose na uredovni jezik u općini Kastav (1849—1901), spise o likvidaciji općinske štivre poreznih općina Kastav (1847—1898), kao i odvojeni predmeti opći-

ne Kastav: komunalnom u Preluci (1836—1916), filoksera (1887—1907), pristanište brodova na Kantridi (1907—1913), Učiteljska škola (1905—1919). Radi svoga negativnog stava ostao je u ovim krajevima zapažen renegat dr Ivan Krstić čije se novine »Naša prava sloga« nalaze u tom arhivskom fondu.

Od ostalih spisa ovdje se ističu prezidijalni spisi koji se odnose na izbor Zemaljsko-pokrajinskog sabora 1883—1908, zatim prezidijalni spisi o proslavi 1. maja sa mjerama predostrožnosti (1889—1900).

Za najnoviju povijest Istre u ovim krajevima treba koristiti Mobilizacijsko-političke spise 1879—1918, kao i Policijsko-povjerljive spise (Pol. — res.), 1915—1918. godine.

Od izvanrednog je značaja arhivska gradja koja je nastala u prolaznom periodu od 1919 — 1926. god., kao što je povjerljiva gradja Civilnog povjerenika za kotar Volosko 1919—1923. te kabinetski spisi Potprefektore Volosko 1923—1926. godine.

Medju tom gradjom istaknut ćemo slijedeće: »Razna političko-upravna pitanja u vezi političkih izbora«, Lista gradjana s punim građanskim pravom od 30. XII 1920. godine; Povjerljivi Vjesnik o raspodjeli jedinica i službi XXVI armijskog korpusa (1919), upotreba talijanskog jezika u hrvatskim i slovenskim školama na području podprefektore (1923), općinski i pokrajinski izbori i njihovi rezultati (1923), ostavština načelnika općine Jablanice Logar A, štampa jugoslavenskih iredentista (1924—1926); povjerljive institucije za štampu (1924—1926); novačenje za kolonijalnu vojsku; Slovenska društva 1920—1926, društvo »Domo-ljub« u Rukavcu (1924—1926); manifestacije revolucionarne omladine — Štrajkovi, propaganda i sl. (1924—1926); pokret medju sveučilištarcima protiv vlade i fašizma; komunistički pokret (1924—1926).

Ovdje se takodjer nalaze sačuvani Povjerljivi personalni spisi 1918—1920, zatim spisi Izvanrednog povjerenika za Kastav (1919—1920), spisi izvanrednog povjerenika općine Podgrad sa posebnim uredom za političke informacije (I. T. O. — Contro raccolta) 1919—1920 i spisi Civilnog povjerenika za kotar Postojna (1919—1923. god).

Ovaj arhivski fond koji sadrži oko 500 svezaka i 1100 kutija spisa sigurno će svojom bogatom historijskom gradjom moći pružiti podatke političarima, sociolozima, pravnicima i ekonomistima, liječnicima i veterinarima kao i ostalim stručnjacima.

RIJEČKA PREFEKTURA

Kvarnerska provincija kao političko-teritorijalni okrug i kao samostalna privredna jedinica ne nalikuje ni na koju sličnu instituciju prošlih režima. Ona je posljedica zaključenog pakta izmedju Kraljevine Italije i Kraljevine SHS utanačenog u Rimu 27. I 1924. godine. To je pravna tvorevina potvrđjena talijanskim zakonom od 22. II 1924, br. 211, kojim se Rijeka u stanovitim teritorijem priključuje Italiji.

Dekretom od 27. II 1924, br. 213 formirana je Kvarnerska provincija zahvaćajući dva kotara — grad Rijeku i Volosko koji je kotar odvojen od istarske provincije, izuzevši Podgrad i Materiju, a ti su tek 1928. godine pripojeni toj provinciji. U prvom deceniju postojanja Provincije bilo je mnogo promjena u razgraničenju političko-administrativnih jedinica stvaranjem tzv. političkih trokuta radi uspješnijeg odnarođjivanja našeg življa. U tu svrhu pokušalo se čak prisvojiti općinu Cres i Lošinj Kvarnerskoj provinciji.

Pod upravu Kvarnerske provincije spadaju područja slijedećih općina: Rijeka, Opatija, Jablanica, Podgrad, Klana, Jelšane, Knežak, Materija, Lovran, Matulji, Mošćenice, Prem i Ilirska Bistrica.

Poslovanje Kvarnerske provincije obavlja se uglavnom preko odjela kabineta koji rješava povjerljivu poštu, pitanja udruženja, politička zbivanja, proširivanje zakona na novu provinciju i slične poslove, kao i preko administrativnog odjela koji tretira pitanja civilne uprave, naturalizacije i državljanstva, promjene prezimena, demografiju, zaštitu rase i sl., zatim općinske i provincijske poslove, teritorijalna razgraničenja i dobrotvorne institucije, te najzad poslove u vezi zdravstva, vojne obaveze i poslove u vezi poljoprivrede, industrije i trgovine.

Za upoznavanje novije povijesti za područje Rijeke i jednog dijela Istre svakako je arhivski fond Kvarnerske provincije najinteresantniji kako po svojoj političko-upravnoj nadležnosti tako, naročito, i radi svog granično-političkog i gospodarskog položaja.

Na ovom području talijanska uprava, radi brže akumulacije i odnarođjivanja slavenskog življa, prisilno mijenja prezimena. Denacionalizacija slavenskog življa vrši se već putem predškolske i školske naobrazbe, fašističke i vojničke izobrazbe kao i zabrane upotrebe hrvatskog jezika u crkvi. Fašisti uvode obaveznu nastavu u osnovnoj školi na talijanskom jeziku, te joj stalno zadaju brige oko »raznih problema u osnovnim školama u područjima koja naseljavaju tzv. inoroci (allogeni)«. Radi upotrebe hrvatskog jezika dolazi do raznih prijava kao npr. protiv Jedretić Kuzme i Gabrijelčić Ivana, svećenika iz Brseča i Glavan Gvide župnika u Lovranu. U Mošćenicama djeluju »hrvatski propagandisti« (1925). U Jelšanama izbija spor između župnika i načelnika općine, (1926). Policija preuzima mjere sigurnosti u vezi procesa u Puli (1929), pa opet neumorno prati držanje klera za vrijeme postupka protiv Dolenca i Stadlera, župnika i kapelana u Trnovi (1924—1931). Registriran je sukob između vojnog kapelana i župnika Ivana Koruze u Klani. Uopće vodi se stalna paska nad svećenicima tako da nailazimo na prikupljene »biografske podatke o župnicima na području kvarnerske provincije (1931)«. Zatim »Politička aktivnost slovenskog svećenstva (1931)«, te »posebni mjesečni izvještaj o aktivnosti »političkom ponašanju« klera (1932—1944)«. Često dolazi i do direktnih konfrontacija između naprednih snaga i fašizma. Tako u Pasjaku učitelj Makarović i postolar Gaberšnik vrše komunističku propagandu (1925). U Velikom Brdu dolazi do zapljene jugoslavenske i crvene zastave (1926). U Opatiji dolazi do boj-

kota protiv talijanskih radnika i fašista (1928). Posebno je registrirana aktivnost komunista u vremenu od 1926—1927. godine.

Zabilježen je i pokušaj besednjaka da među anektiranim Slovencima osnuje Narodno vijeće (1926). Ubrzo nakon toga slijedilo je i sistematsko raspuštanje svih slovenskih i hrvatskih društava, kao npr. Slovensko-kulturnog društva »Sloga« u Jelšani; sportskog kluba »Olimp« i društva »Zora« u Opatiji (1927); Slovenskog gimnastičkog društva u Ilirskoj Bistrici (1929). Raspuštanje podružnice Slovenskog planinarskog društva u Ilirskoj Bistrici (1927). Njezina imovina prelazi u vlasništvo riječke sekcije »Club alpino italiano«. Isto tako prestaje radom i gimnazija u Opatiji (1937—1939).

Hrvati brišu natpise kojima se veličaju kralj, duce i fašizam. U Jablanici je uništen općinski grb (1926). U Ilirskoj Bistrici osvanuli su prototalijanski natpisi i drugi slični incidenti (1925). Uništen je fašistički znak u općini Knežak. Registrirane su i prototalijanske manifestacije u Vrbovu 1930. godine.

Tu se nalaze izvještaji »politička situacija u Podgradu i Materiji (1928—1929)«, »Popis političko-skediranih osoba pripadnika iredentističkih slavenskih društava (1928)«, »Nagovještaj jugoslavenskog iredentista u Podgradu (1935)«, »Popis neprijatelja (1933)«, »Otpuštanje nepovjerljivih radnika u proizvodnjama gdje se primjenjuje eksploziv (1935)«. Vodi se stroga evidencija o izbjeglicama iz Španjolske (1936—1937). U Opatiji na proslavi zauzeća Addis Abebe i restauraciji talijanskog carstva dolazi i do incidenta Narcisa Lettis (1936).

Registrirani su i predmeti suradnje talijanskih državljana sa štampom u Jugoslaviji, tako npr. Trojer Ludmila suradjuje u »Slovenu« (1937), a općinski činovnik Josip Vičić iz Ilirske Bistrice dopisnik je časopisa »Istra« (1937).

Posebno su evidentirana u 1941. godini politička udruženja koja su djelovala u bivšem Sreskom načelstvu Kastav.

Za historičara bit će interesantni podaci o radu jugoslavensko-talijanske komisije o ograničavanju državnih granica (1929—1931), kao i »Rad jugoslavensko-talijanske komisije za Istru (1930)«. Neke upravno-administrativne promjene dovode i do proširenja teritorija Riječke biskupije (1934). Interesantni su podaci o popisima kućanstva u Riječkoj provinciji (1926, 1934). Zatim, isto tako, i predmeti koji se odnose na emigraciju slavenskog življa (1931), pa »Imigracija i emigracija (1930—1934)«, zatim demografska statistika (1925—1940) i naposljetku toponomastika općina, zaseoka i ulica na području Provincije kao i njena promjena od 1931—1942. godine.

U tom fondu nalazi se »Projekt mobilizacije (1935)« u kome se vidi kako se je organizirala talijanska nacija za rad. Dalje, opet, nailazimo na »Propaganda u slučaju mobilizacije (1936—1940)«.

U vrijeme rata prefekt šalje izvještaje ministru Buffariniju o borbi sa buntovnicima, (1941—1942). U Jablanici se uvode zaštitne mjere protiv djela sabotaze (1942). U mjesecu ožujku 1943. osniva se Specijalni inspektorat javne sigurnosti. U Ilirskoj Bistrici dolazi do osnivanja »Pred-

sjedništva milicije u svrhu borbe protiv partizana (1932—1933).« Tu se nalaze popisi političko-sumnjivih lica i primjenjenih političkih mjera Riječke i Pulske Kvesture (1943). U Ilirskoj Bistrici izvještava se o događajima zandnjih trideset dana, tj. do 9. 10. 1943.

Sa terena redovito stižu izvještaji pod nazivom »segnalazioni« o protuneprijateljskim akcijama. Tih se izvještaja nalazi dosta sačuvanih sa područja Općine Knežak, Bistrica, Kastav, Opatija, Prem i Mošćenice. Posebno su opet evidentirani predmeti »Akcije protiv partizana (1942—1944)«, »Aktivnost pobunjenika u Julijskoj krajini«, »Romelova ofenziva u Istri 1943. godine«, »Kopije brzjava prefekta Teste upućenih na ministra unutrašnjih poslova (1942—1943)«, »Cenzura brzjava i pisama 1940—1945«, »Konfiscirana dobra u Ilirskoj Bistrici i u Premu (1943)«. Tu se nalaze i sakupljeni partizanski leci i prijevodi dokumenata Izvršnog vijeća ZAVNOH-a (1942—1945).

Iz spisa je vidljivo kako je tuđinska vlast vodila kontrolu o političko-moralnim obavještenjima o regrutima Slavenima (1927). U tu svrhu napravljen je i popis glavara obitelji »inorodaca« (1939) i donesene su mjere koje se odnose na vojnike inoroce (1940—1941). Komanda V armijskog korpusa daje uputstva koja se odnose na vojnike slavene po rođenju ili po obitelji (1. 5. 1941). Prema tim mjerama predostrožnosti vojnici Slaveni ne mogu služiti vojsku u novim provincijama. Odredba pak 001847 odnosi se na informacije za rezerviste pozvane u vojsku. Uglavnom ovdje se vide izvanredni postupci civilnih i vojnih vlasti prema obveznicima hrvatske narodnosti u Julijskoj krajini kao npr. uklanjanje vojnika »inorodaca« sa istočne granice i formiraju se klasifikacije vojnika iz Istre«. Po toj klasifikaciji mnogi naši istrani »služili su vojsku« u Specijalnim radnim bataljonima, čiji pripadnici, prema Mussolinijevom proglasu, imaju statut vojnih zarobljenika.

U 1938. godini nailazimo i na Promemoriu Zajednice fašizma i nacional-socijalizma u borbi protiv boljševizma. U vezi toga dolazi i do rasiističkog zakona o zaštiti rase (Difesa della razza). U tu svrhu izradjeni su razni popisi Jevreja nastanjenih u Kvarnerskoj provinciji (1938). Nalaze se dalje »Popis stranih Jevreja koji su od 1. 1. 1919. stekli talijansko gradjanstvo a stanuju na područjima općina Kvarnerske provinsije (1939). Iz iste godine je i »zaštita rase — boravak u kraljevstvu — opoziv talijanskog gradjanstva (1939).« — Napokon tu se nalaze i rješenja vrhu dobara koja pripadaju gradjanima jeverjske rase (1944).

Za vrijeme ovog razdoblja privredni život na ovom području stagnira i u stalnom je opadanju. U spisu iz 1927. godine govori se o »Redukciji proizvodnje i otpuštanje radnika«. Dolazi i do raspuštanja velikih zadruuga u Istri. Odmah po dolasku tuđinaca na vlast dolazi do velike krize u turističkoj privredi. Stalno se traže neka rješenja što se vidi iz izvještaja »problemi u turističkoj privredi 1930.« Općine se nalaze u pasivi. Uredjuje se dugovanje u Općini Volosko (1927—1930). Stanovnici nekih sela Općine Podgrad vrše organiziranu propogandu protiv općinskih taksa (1932). Korespondenca prefekta i advokata Icillio Bacci govori o posebnim raznim mjerama radi saniranja privrede (1931—1932).

1934. godine dolazi do revizije trgovačkog sporazuma između Jugoslavije i Italije. Postavljaju se razni prijedlozi i pitanja u vezi ekonomskih odnosa između Jugoslavije i Italije (1928—1937), te dolazi do aktivnije suradnje na relaciji Trgovinsko-obrtničkih komora između Jugoslavije i Italije (1937). U posebnom predmetu pod nazivom »Gospodarske prilike naroda Provincije« akumulirana je gradja od 1929—1943. godine.

Na kraju ovog izlaganja za istraživača bit će svakako vrlo korisni radni izvještaj kao npr. »Povjerljiv izvještaj o političkim izborima u Opatici (1924)«, zatim »Tromjesečni izvještaj o neprijateljskoj aktivnosti (1933—1941)«, pa opet »Polugodišnji izvještaj o neprijateljskoj propagandi (1925—1937)«. Dakako da su najznačajniji prefektovi izvještaji o političko-ekonomskoj situaciji upućeni na kralja i na ducea (1927—1941).

Radi što neposrednijeg informiranja istraživača navest će ovdje nekoliko međunarodnih sporazuma kojima se regulira pripadnost pojedinih arhivskih fondova, kao i još neke druge podatke na temelju arhivske gradje Riječke prefekture. Tako je na osnovu Rimskog ugovora sačinjen sporazum sa Saveznom austrijskom vladom o arhivima (1925). Napominje se da je arhivska gradja ukinute Potprefekture u Voloskom (1926) podijeljena između Riječke prefekture i Kvesture. Prema konvenciji u Rimu uređeno je pitanje restitucije arhiva općine Kastav (1926). Prema sporazumu u Nettunu (1926) uređeno je konačno pitanje arhiva Općine Kastav. O pitanjima arhiva raspravljalo se također i u Trianonu (1926). Tu se nalazi i predmet Nettunska konvencija o arhivima koja akumulira spise sve do 1939 godine.

Pored spomenute gradje tu se nalazi i mnoga tehnička dokumentacija i vrijedni elaborati. Tako npr. jedan austrijski i dva talijanska elaborata za izgradnju žičare na Učku, plan o izgradnji bazena protiv zagadjivanja mora itd.

Vrijedno je pažnje pomenuti da su na toj gradji svojevremeno radili pravnici Komisije za utvrđivanje ratnih zločina i da su izradili oko 800 referata o političkim prilikama na području Riječke prefekture.

Arhivski fond Riječke prefekture spada među veće fondove deponirane u Historijskom arhivu Rijeka. Obuhvaća preko 140 svezaka i 2330 svežnjeva. Fond je relativno cjelovit i dobro sačuvan.

Zora Brečević, Historijski arhiv Rijeka

ZEMALJSKI SABOR ISTRE DO NJEGOVE LIKVIDACIJE (1861 — 1942)

Godine 1861, nakon pada apsolutizma u Austriji, Istra postaje autonomna pokrajina kojom upravlja Zemaljski sabor Istre i njegov izvršni organ Zemaljski odbor Istre. Predsjednik Sabora je zemaljski kapetan,